

AYRIM O`SIMLIK LAR NING KIMYOVIY TARKIBI VA TIBBIYOTDA QO`LLANILISHI

Haydarova Mahxura Mo'sinovna – FarDU akademik litseyi o'qituvchisi
To'xtaboyeva Sayora Abdulboqiyevna – FarDU akademik litseyi o'qituvchisi
Ergasheva Mahfuza Soliyevna – FarDU akademik litseyi o'qituvchisi

Annotatsiya: Dorivor o'simliklar — inson va hayvonlarni davolash, kasalliklarning oldini olish uchun, shuningdek, oziq-ovqat, atir-upa va kosmetika sanoatida ishlatiladigan o'simliklar — giyohlar. Yer yuzida dorivor o'simliklarning 10—12 ming turi borligi aniqlangan. 1000 dan ortiq o'simlik turining kimyoviy, farmakologik va xossalari tekshirilgan. O'zbekistonda dorivor o'simliklarning 700 dan ortiq turi mavjud. Shulardan tabiiy sharoitda o'sadigan va madaniylashtirilgan 120 ga yaqin o'simlik turlaridan ilmiy va xalq tabobatida foydalaniladi. Hozirgi davrda tibbiyotda qo'llaniladigan dori-darmonlarning qariyb 40—47% o'simlik xom ashyolaridan olinadi. O'simliklar murakkab tuzilishiga ega bo'lgan jonli tabiiy kimyoviy laboratoriya bo'lib, oddiy noorganik moddalardan murakkab organik moddalar yoki birikmalarni yaratish qobiliyatiga ega. Dorivor o'simliklarning quritilgan o'ti, kurtagi, ildizi, ildizpoyasi, tunganagi, piyozi, po'stlog'i, bargi, guli, g'unchasi, mevasi (ur'ugi), danagi, sharbati, qiyomi, damlamalari, efir moyi, hidi va boshqalardan dori-darmon tarzida foydalaniladi.

Kalit so'zlar: dorivor o'simliklar, kimyoviy tarkib, tibbiyotda qo'llanilishi, kurtagi, ildizi, ildizpoyasi, tunganagi, piyozi, po'stlog'i, bargi, guli, g'unchasi, mevasi (ur'ugi), danagi, sharbati, qiyomi, damlamasi, efir moy, hidi.

Dorivor gulxayri - алтей лекарственный - *althaea officinalis* L. Gulxayridan tayyorlangan preparatlar himoyalovchi, yumshatuvchi, va shamollashga qarshi xususiyatlarga ega bo'lib, balg'am ko'chiruvchi va og'rik qoldiruvchi ta'sirga ega. Undan surunkali bronxit, traxeit, laringit, o'pka pnevmaniyasi va o'pka astmasida foydalaniladi. Shuningdek undan oshqozon gastriti va oshqozon hamda 12 barmoqli ichak yalig'lanishida foydalaniladi. Dorivor gulxayri ildizidan damlama tayyorlash uchun 6 gr (2 osh qoshiq) xomashyoni sirlangan idishga solib, ustiga 200 ml issiq qaynagan suv quyiladi, so'ngra qopqog'i yopiladi va (suv hammomida) 30 minut davomida qaynatiladi, xona haroratida 10 minut davomida sovutiladi va suzib olinadi. Suzilgan damlamaga 200 ml ga yetkuncha qaynatilgan suv qo'shiladi. Sovuq joyda 2 kungacha saqlanadi. Damlamani kuniga 3 mahal ovqatdan so'ng ichiladi. Bundan tashqari gulxayri ildizi damlamasidan tomoqni chayish, bug'lash va ichakni yuvishda foydalaniladi. Dorivor gulxayrining ildizi 35% shilimshiq, pentozan va geksozandan iborat. Shuningdek uning ildizida 16% gacha pektin moddalari, 37% gacha kraxmal,

10% gacha saharoza, 2% gacha asparagin, 4% gacha betain, 1,7% gacha yog' moddolari mavjud. Bargi va gullarida 0,02% gacha efir moylari mavjud.

Baland bo'lyli andiz - девясил высокий –*inula helenium* l. Tibbiyotda asosan ildizi va ildizpoyasi qo'llaniladi. Andiz preparati balg'am ko'chiruvchi va shamollashni davolovchi yuqori samarali dori vositasi hisoblanadi. Efir moylari antiseptik va gijja haydovchi xususiyatga ega. Qora andiz ildizi va ildizpoyasi qaynatmasi 10 g (1-2 osh qoshiq) xom-ashyosini sirli idishga solib, ustidan 200 ml qaynagan suv solib, idishning qopqog'i yopiladi, so'ng 15 minut suv hammomida isitiladi. Qaynoq holda kuniga 1 qoshiqdan har 2 soatda ichiladi. Ildizpoya va ildizi tarkibida efir moylari 1-3 %, saponin, smola va achchiq moddalar mavjud. Shuningdek ildizida fridelin, dam-maradiyenol, fitomelan, hamda ko'p miqdorda inulin va psevdoinulinlar saqlaydi.

Bo'yoqli ro'yan –марена красильная-*rubia tinctorum* l. O'simlikning dorivor xususiyatlari qadim zamonlardan beri ma'lum. Ro'yan ildizidan tayyorlangan qaynatmani Abu Ali ibn Sino falaj, to'qimalarning sezuvchanligini yo'qotganda tavsiya etgan. Mevalariga sirka va asal qo'shilgan, suvda tayyorlangan qaynatmasi taloq shishi va boshqa kasalliklarda ishlatilgan. O'simlik ildizlari ekstrakt, kukun va boshqa preparatlar holatda buyrak, siydik yo'llari, o't pufagi va o't yo'llaridagi toshlarni tushirish uchun hamda siydik haydovchi dori sifatida qo'llaniladi. Ilmiy tibbiyotda quruq ekstrakti – siydik yo'llaridagi toshlarni tushirish uchun spazmolitik, diuretik vositadir. «Sistenal» kompleks preparati tarkibiga kiradi. Kukun igomeopatiyada, damlamasi kamqonlikda ishlatiladi. Tibet tibbiyotida angina va difteriyada; hind tibbiyotida ameneriya va anuriyada, koreys tibbiyotida yurak kasalliklarida qo'llaniladi. Xalq tabobatida kukuni, qaynatmasi, ekstrakti buyrak, siydik yo'llari, jigar, taloq, nafas olish organlari, ichak va suyak sili, raxit, osteomiyelit kamqonlik, assit, dizenteriya, skrofulez, podagra, ishiasda, yazva, dermatomikozda, pigmentli yaralarda, teri rakida foydalaniladi. Turkmanistonda zehn pastligida ichiladi, poyasidan kukun tayyorlab, maz holda yiqilgan, chiqqan, singan joylarga surtiladi. Dori tayyorlash va foydalanish –o'simlik ekstrakti tabletka holda 0,25 g dan chiqariladi. 3 mahal 2-3 dona ichiladi. Ichishdan oldin tabletkalar 0,5 stakan iliq suvda aralashtiriladi. Davolanish muddati 20-30 kun. Qayta zarurat bo'lganda, davolanish muddati 4-6 haftadan keyin takrorlanadi. Ekstrakt glomerulonefrit (buyrak va ichakdagi yara) kasalligida qo'llanilmaydi. Sistenal (Cystenal) – kompleks preparat, tarkibida ro'yan ildizi damlamasi 0,01 g, magniy salitsilat 0,15 g, efir moylari 6,15 g, etil spirit 0,8 g, zaytun yog'i 10 g gacha bor. Qandli diabetda ovqatlanishdan 30 minut oldin 3-4 tomchi, og'riqli sanchishda 20 tomchi, har doimgi sanchishda kun davomida 3 mahal 10 tomchidan, preparat qabul qilish bilan bog'liq jig'ildon qaynashida uni ovqat paytida yoki ovqatdan keyin ichiladi. Flakonlarda 10 ml dan chiqariladi. Sistenal

– yuqorida aytilgandek, glomerulonefrit (buyrak va ichakdagi yazva) kasalligida qo'llanilmaydi.

Ro'yan ildizi va ildizpoyasidan tayyorlangan damlama (bolgar retsepti), 1 choy qoshiq yanchilgan xom-ashyosiga 200 ml sovuq suv quyiladi, 8 soat davomida tindirilib qo'yiladi va xom-ashyoga 2 marta 200 ml qaynagan suv quyiladi, 15 minutdan keyin yana tindiriladi. Ikkala damlama aralashtiriladi va kun davomida bir necha marta ichiladi. O'simlikning ildizi va ildizpoyasidan tayyorlangan kukun 1 g dan kuniga 3 mahal kam miqdorda suv bilan ichiladi.

Qo'llash mumkin bo'lmagan holatlar: o'simlikning preparatini me'yordan ortiq ichish surunkali shamollash kasalliklarini qo'zg'atib yuboradi. Boshqa sohalarda qo'llash –qadimgi greklar, rimliklar, misrliklar ro'yan ildizini yuqori baholashgan. Undan aynimaydigan qizil rang olishgan. Qadimda u matolarni bo'yash uchun yagona o'simlik bo'lgan. Asal shirali Veterinariyada ekstrakti, quruq ekstrakti siydik yo'llaridagi toshlarni tushirish uchun foydalaniladi. Hozirgi vaqtda gilam ishlab chiqarishda ham ishlatiladi. Undan turli xil rangdagi bo'yoqlar olinadi. Xashagini yirik mollar iste'mol qilganda, sigir suti qizil ranga kiradi. Bo'yoq olish uchun G'arbiy Yevropaning ko'pgina davlatlarida va Osiyoning ayrim mamlakatlarida madaniylashtirilgan. O'simlik ildizpoyasi tarkibida organik (limon, olma, vino) kislotalar bor. Shuningdek, triterpenoidlar, vitamin S, antraxinon 2,68%, alizarin, rubiadin, purpurin, lutsidin, psevdopurpurin, iridoidlar, asperulozid va boshqalar uchraydi. Yer ustki qismida uglevodlar, pektin, iridoidlar, asperulozid 0,16%, dezatsetilasperulozid, kumarinlar, flavanoidlar: rutin, giyerozid bor.

Dalachoy, qizilpoycha, choyo'ti–hypericum perforatum l. O'simlikdan ko'p davlatlarning xalq tabobatida qo'llaniladi. O'simlik damlamasi burishtiruvchi, qon oqishini to'xtatuvchi, shamollashga qarshi, og'riqsizlantiruvchi, antiseptik vosita sifatida, turli yaralarni bitkazuvchi, siydik va safro haydovchi, shuningdek, ishtaha ochuvchi, to'qimalarni tiklovchi, asab tizimini tinchlantiruvchi xususiyatga ega. O'simlik damlamasi oshqozon-ichak kasalliklarida (ich qotishida, ich ketganda), jigar, yurak, sistit kasalliklarini davolashda qo'llaniladi. Shuningdek, bosh va boshqa asab kasalliklarida tinchlantiruvchi va og'riqsizlantiruvchi vosita sifatida ishlatiladi. Nemis xalqi ibbiyotida o'simlikning damlamasi har xil oshqozon-ichak kasalliklarida, suvchechak, jigar, buyrak, revmatizm, gemorroy va bosh og'rig'ida, uyqusizlikda ishlatiladi. Spirtli damlamasidan revmatik kasalliklarda tomdirib ichiriladi. Yanchilgan yangi barglari yaralarga qo'yilganda, ularning tez bitishiga olib keladi. Spirtli damlamasi suv bilan aralashtirilib, og'iz chayilganda, noxush hidlar yo'qoladi. Toza damlamasi milklarni qotirish uchun surtiladi. O'simlikdan tayyorlangan yangi preparat – imanin kuyganda va boshqa teri kasalliklarida, yara kasalligi va yiringli yaralarda, kuchli shamollashni davolashda ishlatiladi. O'simlik gullaridan matolarni bo'yashda, suvli damlamasi sariq rangni, qaynatilgani konsentratsiyasiga qarab, pushti hamda qizil

rangni beradi. Qon bosimini bir muncha oshiradi. Shu sababli, gipertonik kasalliklarga o'simlikni boshqa o'simliklar aralashmasi bilan foydalanish tavsiya etiladi. Qo'llash usullari.

1) 10 g quruq o'simlikni 1 stakan qaynatilgan suvga damlab qo'yiladi. Bir osh qoshig'ida 2-4 mahal kun davomida ovqatdan keyin ichiladi.

2) 15-20 g quruq o'simlikni 0,5 l spirt yoki aroqqa solinadi. Kun davomida ovqatdan keyin 3 mahal 30 tomchidan suv bilan ichiladi.

3) O'tning spirtli nastoykasidan 20-30 tomchi 0,5 stakan suvga qo'shiladi.

Og'izdan noxush hidni yo'qotish uchun chayiladi. Damlamani tashqariga ishlatish uchun konsentrlangan holatda tayyorlanadi (2-3 osh qoshiqdagi o'tni 2 stakan suvda qaynatiladi).

O'simlik tarkibida bo'yoqli modda giperitsin, flavonoidlar giperozid, rutin, kversitrin va kversitin, nikotin kislotasi, seril spirti, oshlovchi moddalar, kam miqdorda holin, karotin (55 mg% gacha), vitaminlar S va PP, alkaloidlar va fitonsidlar mavjud. O'simlik o'ziga xos xushbo'y hidga, taxir ta'mga ega, zaharli. Odamlar qadim zamonlardan tabiat ne'matlaridan foydalana boshlaganidan buyon dorivor o'tlardan kasalliklarni davolashda foydalanib kelganlar. Bundan 3—4 ming yil ilgari Hindiston, Xitoy, Qadimgi Misr mamlakatlarida shifobaxsh o'simliklar haqida ma'lumotlar beruvchi asarlar yozilgan. Sharqda, xususan O'rta Osiyo xalq tabobatida dorivor o'simliklardan foydalanib davolash o'zining qad. an'alariga ega. Shifobaxsh o'simliklardan tibbiy maqsadlarda foydalanish borasida Abu Ali Ibn Sinoning „Al-qonun“ asarida 476 ga yaqin o'simlikning shifobaxsh xususiyatlari va ularni ishlatish usullari to'g'risida ma'lumotlar keltiriladi. Hoz. vaqtda dorivor o'simliklarning turi ko'payib, xalq tabobati shifobaxsh o'simliklar bilan boyigan. Dorivor o'simliklardan ko'proq, anor, achchiqmiya, bodom, do'g'buy, dorivor gulxayri, yong'oq, jag'-jag', zubturm, isiriq, itburun, omonqora, pista daraxti, sachratqi, choyo't, shildirbosh, shirinmiya, shuvoq, yantoq, yalpiz, kiyiko't, tog'rayhon, qizilcha, qoqio't va boshqalari tarqalgan. Achchiqmiyadan paxikarpin, oqquraydan pesni davolashda qo'llaniladigan psoralen, isiriqdan garmin, itsigekdan anabazin, omonqoradan galantamin, shildirboshdan sferofizin va b. alkaloidlar olinadi. Anor pustidan gijja haydovchi pelterin tanat va ekstrakt tayyorlanadi. Dorivor gulxayri preparatlari balg'am ko'chiruvchi va yumshatuvchi, jag'-jag' va lagoxilusdan tayyorlangan dorilari qon ketishini to'xtatuvchi, pista bujg'uni va choyo'tdan tayyorlangan dorilar me'daichak kasalliklarini davolashda ishlatiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Komilov, R., Haydarov, M., & Usmonov, A. (2022). FЎЗА НАВЛАРИНИНГ КЎЧАТ ҚАЛИНЛИГИГА БОҒЛИҚ ҲОЛДА ЧИЛПИШ ЎТКАЗИШ МУДДАТЛАРИНИ ЧИГИТ МОЙДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ. *Science and innovation*, 1(D6), 371-375.

2. Mashrabovich, H. M., & Baratjon o'g'li, S. F. (2022). MELISSA OFFICINALIS L O'SIMLIGINING DORIVORLIK XUSUSIYATLARI VA YETISHTIRISH USULI. *MODELS AND METHODS FOR INCREASING THE EFFICIENCY OF INNOVATIVE RESEARCH*, 2(18), 18-20.
3. Isagaliev, M., Abakumov, E., Turdaliev, A., Obidov, M., Khaydarov, M., Abdulkhakimova, K., ... & Musaev, I. (2022). Capparis spinosa L. Cenopopulation and Biogeochemistry in South Uzbekistan. *Plants*, 11(13), 1628.
4. Haydarov, M., Yusupova, Z., Sayramov, F., & Rahmonova, O. (2022). Lamiaceae oila vakillarining biz bilgan va bilmagan dorivorlik xususiyatlari. *Science and innovation*, 1(D7), 89-94.
5. Хайдаров, М. М. (2022, November). ЛАБГУЛДОШЛАР ОИЛА ВАКИЛЛАРИНИНГ ЭФИР МОЙИГА БОЙ БЎЛГАН БАЗИ ТУРЛАРИНИНГ МОРФОЛОГИЯСИ. In *INTERNATIONAL SCIENTIFIC RESEARCH CONFERENCE* (Vol. 1, No. 8, pp. 16-20).
6. Haydarov, M., Sayramov, B., Rahmonova, O., & Eshnorova, J. (2022). TARKIBIDA MONOSIKLIK MONOTERPENLAR BO 'LGAN EFIR MOYLAR VA DORIVOR O 'SIMLIKLAR. *Science and innovation*, 1(A7), 337-343.
7. Turdaliev, A., Haydarov, M., Siddiqova, G., & Sodiqova, M. (2022). DORIVOR VALERIANA O 'SIMLIGINI YETISHTIRISH AGROTEXNOLOGIYASI. *Science and innovation*, 1(D8), 26-30.
8. Turdaliev, A., Haydarov, M., Ne'Matova, D., & Aliyeva, M. (2022). VALERIANA OFFICINALIS LO 'SIMLIGINING DORIVORLIK XUSUSIYATLARI. *Science and innovation*, 1(D7), 468-472.
9. Haydarov, M., & Sayramov, F. (2022). ЛАБГУЛДОШЛАР ОИЛА ВАКИЛЛАРИНИНГ ТИББИЁТДА ҚЎЛАНИЛИШИ ВА КИМЁВИЙ ТАРКИБИ. *Science and innovation*, 1(D8), 262-270.
10. Haydarov, M., & Usmonov, A. (2022). DORIVOR VALERIANA OFFICINALIS L. O 'SIMLIGINING BOTANIK TAVSIFI VA TARQALISH AREALLARI. *Science and innovation*, 1(D8), 303-308.
11. Хайдаров, М. М. (2022). МОРФОЛОГИЯ НЕКОТОРЫХ ВИДОВ СЕМЕЙСТВА LAMIACEAE, БОГАТЫХ ЭФИРНЫМ МАСЛОМ. *O'ZBEKISTONDA FANLARARO INNOVATSIYALAR VA ILMIY TADQIQOTLAR JURNALI*, 1(12), 834-838.
12. Haydarov, M., Mamanazarov, B., Xamroqulov, D., & Nasriddinova, D. (2022). BIOMORPHOLOGY OF VALERIANA OFFICINALIS L. *Science and Innovation*, 1(8), 393-399.
13. Mashrabovich, H. M., & Ogli, O. K. A. I. (2023). MAHALLIY TOPINAMBURNING (Helianthus tuberosus) DORIVORLIK XUSUSIYATLARI. *Science and innovation*, 2(Special Issue 6), 159-162.

14. Комилов, Р. М., Рахимов, М. А., & Хайдаров, М. М. (2023). АНДИЖОН ВИЛОЯТИНИНГ ОС ТУСЛИ БЎЗ ТУПРОҚЛАРИ ШАРОИТИДА АНДИЖОН-35 ВА ЎЗПИТИ-201 ҒЎЗА НАВЛАРИНИ КЎЧАТ ҚАЛИНЛИГИГА БОҒЛИҚ ҲОЛДА ЧИЛПИШ ЎТКАЗИШНИНГ ПАХТА ҲОСИЛИГА ВА ЧИГИТ МОЙДОРЛИГИГА ТАЪСИРИ. *DENMARK" THEORETICAL AND PRACTICAL FOUNDATIONS OF SCIENTIFIC PROGRESS IN MODERN SOCIETY"*, 14(1).
15. Комилов, Р., Рахимов, М., & Хайдаров, М. (2023). АНДИЖОН ВИЛОЯТИНИНГ ОС ТУСЛИ БЎЗ ТУПРОҚЛАРИ ШАРОИТИДА АНДИЖОН-35 ВА ЎЗПИТИ-201 ҒЎЗА НАВЛАРИ БЎЙИЧА КЎЧАТ ҚАЛИНЛИГИГА БОҒЛИҚ ҲОЛДА ЧИЛПИШНИНГ ПАХТА ҲОСИЛИГА ТАЪСИРИ. *Talqin va tadqiqotlar*, 1(17).
16. Xaydarov, M., & Sayramov, F. (2022). MEDICINAL USE AND CHEMICAL COMPOSITION OF MEMBERS OF THE LABGULODASH FAMILY. *Science and Innovation*, 1(8), 262-270.
17. Turdaliyev, A., Haydarov, M., Ne'Matova, D., & Aliyeva, M. (2022). VALERIANA OFFICINALIS LO 'SIMLIGINING DORIVORLIK XUSUSIYATLARI. *Science and innovation*, 1(D7), 468-472.
18. Davronov, Q., Haydarov, M., Haydarova, M., & Saminov, A. (2023). ОСИҚ ВА НИМОҲАЛАНГАН МАЙДОНЛАРДА САВЗАВОТ ҲЕТИШТИРИШНИНГ ИЛГ 'ОР ТЕХНОЛОГИЯСИ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 8(1), 19-26.
19. Давронов, Қ., Ҳайдаров, М., & Саминов, А. (2023). КУЗГИ БУҒДОЙ ПАРВАРИШИДА СУЮҚ АЗОТЛИ ЎҒИТЛАР БИЛАН ЎСИМЛИКНИ БАРГИДАН ОЗИҚЛАНТИРИШНИНГ ДОН СИФАТИГА ТАЪСИРИ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 8(1), 11-18.
20. Давронов, Қ., Ҳайдаров, М., & Саминов, А. (2023). СУЮҚ АЗОТ-КАЛЬЦИЙЛИ ЎҒИТИНИ ҒЎЗАНИ БАРГИДАН ОЗИҚЛАНТИРИШДА ҚЎЛЛАШНИ САМАРАСИ. *Лучшие интеллектуальные исследования*, 8(1), 3-10.